



XIX-XX ASR TOSHKENT MAHALLA MASJIDLARIDAGI NAQQOSHLIK BEZAKLARINING TAHLILI

BURXONXO‘JA MANSURXO‘JAYEV SADRIDDIN O‘G‘LI,

*Kamoliddin Behzod nomidagi Milly rassomlik va dizayn instituti
Amaliy san‘at fakulteti “San‘at asarlari va me‘moriy yodgorliklarni ta‘mirlash”
yo‘nalishi 1-kurs magistr.*

Annotatsiya: Ushbu maqola XIX-XX asr boshlarida naqqoshlik san‘atining yurtimizda shakllangan mahalliy me‘moriy-badiiy maktablari, ularning bir-biridan ajralib turuvchi o‘ziga xos hajmli-rejali kompozitsiyalari va bezaklari haqida. Bu davrdagi O‘zbekiston naqqoshlik san‘atining asosiy markazlari Farg‘ona vodiysi shaharlari, shuningdek, Buxoro, Samarqand, Xiva, Toshkent shaharlaridagi uslublarning farqlari, rivojlangan tendensiyalari yozilgan. Bundan tashqari masjidlardagi naqqoshlik bezaklari va ijodkorlari haqida ham batafsil yoritilgan.

Аннотация: Данная статья посвящена местным архитектурно-художественным школам живописи, сформировавшимся в нашей стране в XIX - начале XX веков, их своеобразным объемно-планировочным композициям и орнаментам. Описаны различия стилей, развитые тенденции в городах Ферганской долины, а также в городах Бухаре, Самарканде, Хиве, Ташкенте, являвшихся основными центрами живописи Узбекистана этого периода. Кроме того, подробно освещены орнаменты и художники в мечетях.

Annotation: This article is dedicated to the local architectural and artistic schools of painting that formed in our country in the 19th and early 20th centuries, their unique volumetric-planning compositions and ornaments. The differences in



styles, developed trends in the cities of the Ferghana Valley, as well as in the cities of Bukhara, Samarkand, Khiva, and Tashkent, which were the main centers of Uzbek painting of this period, are described. In addition, the ornaments and artists in the mosques are covered in detail.

Kalit so'zlar: *yog'och o'ymakorligi, lavh, geometrik relyef, naqsh, milliy hunarmandchilik, me'moriy bezak.*

Ключевые слова: *резьба по дереву, вывеска, геометрический рельеф, узор, национальное ремесленничество, архитектурное украшение.*

Keywords *wood carving, plaque, geometric relief, pattern, national crafts, architectural ornament.*

Kirish. Bizga ma'lumki, XIX-XX asr boshlarida yurtimizda mahalliy me'moriy-badiiy maktablar shakllangan bo'lib, ular bir-biridan o'ziga xos hajmli-rejali kompozitsiyalari va bezaklari bilan ajralib turgan. Bu davrda O'zbekiston rangtasvirining asosiy markazlari Farg'ona vodiysi shaharlari, shuningdek, Buxoro, Samarqand, Xiva, Toshkent shaharlari bo'lgan.

O'rta Osiyoda, ayniqsa, Tojikiston va O'zbekistonda yog'och o'ymakorligi va naqqoshligi eng sevimli bezak bo'lgan. Ular mebel, eshiklar, devorlar, ustunlarni qoplagan. Uy devorlaridagi o'yma naqshli tokchalar, pardalar, derazalardagi o'ymakor panjaralar katta badiiy qimmatga ega bo'lgan. Yog'och buyumlar O'rta Osiyoda keng tarqalmagan.

XX asr boshlariga kelib O'rta Osiyoda naqqoshlik san'ati ya'ni yog'ochga badiiy ishlov berish keskin qisqardi. Hunarmandlar juda oz qoldi, ular ham faqat mayda-chuyda buyumlar - kichik stolchalar, qutilar va shu kabilarni yasashardi[1,19].

1920-yillarda O'rta Osiyoda yog'och o'ymakorligi o'zining an'anaviy xususiyatini saqlab qoldi: yassi relyefning mayda naqshlari sirtini yaxlit gilam bilan



qoplaydi. Naqshlar, odatda, geometrik yoki geometrik o‘simlik shakllaridan iborat bo‘lib, kulolchilik, kashtachilik, ganch o‘ymakorligiga juda yaqin turadi. Naqshlar bilan bezatilgan yog‘och buyumlar naqshning xarakteri va sirtini to‘ldirish jihatidan o‘ymakorlik buyumlariga o‘xshaydi. Ular faqat ko‘p ranglilik bilan ajralib turadi: ko‘pincha kumush va oltin fonda ko‘k, yashil, intensiv qizil ranglarning kombinatsiyasini uchratish mumkin. Naqshdagi gulli shakllar o‘ymakorlikdan ko‘ra erkinroq talqin qilinadi.

1930-yillarda O‘rta Osiyoda yangi jamoat binolarini bezashda Sulaymon Xo‘jayev - yog‘och o‘ymakori, Olimjon Qosimjonov - naqsh o‘ymakori kabi ustalar faol ishtirok etdilar. Abduvoqil Isayev va usta To‘rayev - Toshkentdagi Pionerlar uyida dekorativ rasmlar chizishdi.

O‘zbekiston qadimdan eng oddiy kompozitsiyalardan tortib eng murakkab kompozitsiyalargacha bo‘lgan rang-barang naqshlarga boy[2,12]. O‘simliksimon (islmiy) va geometrik (girix) elementlarning soni cheklanganligiga qaramay, kompozitsiyalar o‘ziga xosligi va motivlarning katta xilma-xilligi bilan hayratda qoldiradi, bunga elementlarning alohida kombinatsiyasi, bir naqshning boshqasiga qo‘shilishi, fonning rangining o‘zgarishi, detallarning orginal talqini bilan erishiladi.

O‘zbekiston ornamental naqqoshligi nafaqat naqshning mohirlik bilan yasalishi, balki qo‘shimcha ranglar qonuniga rioya qilish va ularni takrorlashning qat’iy ritmikligi bilan erishiladigan ranglar uyg‘unligi bilan ham kishini maftun etadi. O‘zbekiston ornamental naqshlarining o‘ziga xos xususiyati shundaki, ularda bir ohangdan ikkinchisiga o‘tishning yo‘qligi, asosan, kontrastli ranglar birikuvidan foydalaniladi[3.9].

Mavzuning dolzarbligi. Shuni ta’kidlash kerakki, XX asrning ikkinchi yarmida naqsh palitrasining tiniqlashuvi an’anaviy kolorit o‘zgarishining birinchi namunasi emas. Shunga o‘xshash holat XIX asrning oxirida, Yevropa tendensiyalari ta’sirida “Palitranning umumiy yorishishisodir bo‘lgan vaqtda, unda



och yashil, ko‘k va to‘q sariq ranglar paydo bo‘ladi. Ranglar doirasi kengayib, o‘n ikki va undan ortiq tushlarga yetadi”. Biroq XX asrning ikkinchi yarmida yuz bergan o‘zgarishlar ancha keskin tus oladi. Umuman olganda, naqshlar palitrasining tiniqlashuvi tabiiy va birinchi navbatda o‘zgargan qurilish usullari bilan bog‘liq[3,21]. Agar ilgari intererlarni shakllantirishda yog‘och qoplamalar, ko‘plab osilgan va to‘shalgan kashtalar hamda gilamlar asosiy rol o‘ynagan bo‘lsa, Yevropa qurilish usullarining tarqalishi bilan suvalgan oqartirilgan devorning tekisligi birinchi o‘ringa chiqadi, buning uchun rang bo‘yicha yorqinroq naqshlar zarurati tug‘iladi.

XIX-XX asr Toshkent mahalla masjidlaridagi naqqoshlik bezaklarining tahlili mavzusining dolzarbligi shundaki, naqsh turlarining murakkablik darajalari va tahlillarini o‘rganish orqali o‘sha davr naqqoshlik san‘atining ishlash texnikalarini yanada takomillashtirish vazifasi hisoblanadi[12].

Mavzuning borishi. O‘zbekistondagi ikki yirik an’anaviy naqqoshlik markazlari - Toshkent va Qo‘qonning o‘zaro ta’siri siyosiy, iqtisodiy va madaniy omillar, birinchi navbatda, ushbu shaharlarning geografik yaqinligi, shuningdek, tarixiy ahamiyatga ega bo‘lgan voqealar bilan bog‘liq edi. Qo‘qon X asrdan Qovakent nomi bilan tanilgan. 1740-yilda Qo‘qon nomi Eski qo‘rg‘on qal’asi o‘rnida paydo bo‘lgan shaharning belgisi sifatida paydo bo‘ladi[5,18].

Dastlab Qo‘qon Buxoro amirligiga qaramligicha qoldi, ammo hukmdor Muhammad Olimxon (1800-1809) davrida u Toshkentni ham o‘ziga bo‘ysundirib, mustaqillikka erishdi. Shu davrdan boshlab Qo‘qon va Toshkentdagi badiiy jarayonlar bir-biriga juda o‘xshash xususiyatlarga ega bo‘ldi. Aynan xonlik poytaxti Qo‘qonda eng yaxshi ijodiy kuchlar to‘plangan bo‘lib, bu yerda uy-joy qurish va bezashning yangi tendensiyalari hamda usullari shakllangan. Toshkentlik ustalar, bir tomondan, Qo‘qon rangtasvir markazining shakllanishiga hissa qo‘shgan bo‘lsa, ikkinchi tomondan, turli omillar ta’sirida shakllangan Qo‘qon uslubi ta’siriga tushib qolgan. Masalan, toshkentlik naqqosh usta Yoqubjon Raufov



Toshkent rangtasvir uslubini o‘rganib, XX asr boshlarida Farg‘ona vodiysiga borib, u yerda mahalliy ustalar tajribasini o‘rgangan; uning Farg‘ona-Toshkent uslubida ishlangan naqshlari Andijon va Namangan, Marg‘ilon va Xo‘jandda saqlanib qolgan.

Me‘morchilik va me‘moriy bezakdagi tendensiyalar mushtarakligi hatto ilmiy adabiyotlarda “Farg‘ona-Toshkent me‘morchilik maktabi,” “Farg‘ona-Toshkent me‘moriy bezak maktabi” tushunchalarining paydo bo‘lishiga olib keldi, bu esa Toshkentning Qo‘qonga xos tendensiyalarga ma‘lum darajada bog‘liqligini ta’kidladi. Qo‘qon va Toshkent rassomlari va ustalarining aloqalari yagona davlat - Qo‘qon xonligi sharoitida odatiy hol edi[7,5].

Farg‘onalik naqqoshlar Toshkentga ishlash uchun kelgan, o‘z navbatida, toshkentlik ustalar Farg‘ona vodiysi shaharlarida ishlagan. Masalan, 1912-1913-yillarda toshkentlik usta Toshpo‘lat Arslonqulov sobiq Rossiya-Osiyo banki operatsion zalining shiftini chizgan bo‘lsa, Qo‘qonlik naqshshunos Narqo‘zi Nurmatov, mashhur Narqo‘ziyev-Mahmudovlar sulolasining vakili, o‘tmishda mashhur bo‘lgan ustalar va naqshshunoslar: usta Sherali Xoja Hasanov, usta T. Arslonqulov, toshkentlik usta A. Qosimjonov (barchasi Toshkentdan), usta Shirin Muradjonov (Buxoro), usta A. Polvonov (Xiva), usta Abdullaxon Birgalikdagi ish jarayonida ijodiy tajriba almashish qadimdan san‘atning an‘anaviy turlarini rivojlantirish uchun xos bo‘lib, naqshlarning professional va badiiy darajasini oshirish, ularni yangi ifoda vositalari hamda motivlar bilan boyitish, texnologik jarayonni takomillashtirishga yordam beradi.

O‘zbek ornamental naqshlarining eng keng tarqalgan motivi islmiy o‘simlik naqshidir. Uning asosini chirmoviq naqshlari va o‘simliklarning spiralsimon poyalari tashkil qiladi. Yog‘och va ganch o‘ymakorligida islmiy mehrob, islmiy gul, islmiy patnis kabi islmiy shakllar qo‘llanilgan.

Farg‘ona vodiysi ustalarining sevimli usuli - alohida medalyonlarda yorqin qizil va yashil ranglar bilan ishlangan figurali ramkalardagi o‘simlik rasmlari.



Ushbu parcha Marg'ilondagi Said Ahmadxo'ja madrasasi (hozirgi Hunarmandchilikni rivojlantirish markazi) shifti naqshlarining bir qismidir.

So'nggi yillarda tadqiqotchilar tomonidan mustaqil Toshkent me'moriy bezak maktabi mavjudligi masalasi tez-tez qo'yilishi bejiz emas. Birgalikdagi ish jarayonida ijodiy tajriba almashish qadimdan san'atning an'anaviy turlarini rivojlantirish uchun xos bo'lib, naqshlarning professional va badiiy darajasini oshirish, ularni yangi ifoda vositalari va motivlar bilan boyitish, texnologik jarayonni takomillashtirishga yordam beradi.

1946-yilda Buxoro, Xiva, Samarqand, Termiz kabi yirik shaharlarning bezaklari bilan bir qatorda A. Navoiy nomidagi opera va balet teatri (Toshkent)ning intererlari bezatilishi Qo'qon va Toshkent naqshlarining o'ziga xos xususiyatlarini aks ettirgan yorqin yodgorlik bo'ldi. Arxitektor A. V. Shusevning g'oyasiga ko'ra, zallarning har biri O'zbekistonning turli tumanlarining badiiy an'alarini aks ettirishi kerak edi. Shu maqsadda an'anaviy san'at sohasida faoliyat olib borgan usta va rassomlar, naqshkor hamda ganchkorlar taklif etildi. Farg'ona (Qo'qon) zalini taniqli rassom-bezakchilar, me'moriy naqshlar bo'yicha mutaxassislar S. Norqo'ziyev va N. Marasulev, Toshkent zalini T. Arslonqulov bezagan[9,24].

Toshkent va Qo'qon naqshlarining o'ziga xos xususiyatlari, naqqoshlik san'ati haqida gapirar ekanmiz, ushbu markazlarning yetakchi vakillari - toshkentlik naqshshunos A.Qosimjonov va qo'qonlik sirchi (Qo'qon ornamentalistlarini shunday atashadi) S.Mahmudov ijodini qiyosiy tahlil qilish zarur, deb hisoblaymiz.

Ushbu rassom-bezakchilarning betakror asarlari XIX va XX asrlar rangtasvir san'atining o'zaro chambarchas bog'liqligi, ikki davrning uslubiy birligi, mumtoz merosning ustuvorligi haqida guvohlik beradi. Bu ustalarning ijodi yetarlicha yaxshi o'rganilgan, shuning uchun biz Toshkent va Qo'qon (Farg'ona) naqqoshlik maktablarining ikki vakilining ijodiy yondashuvlari misolida qisqacha taqqoslaymiz. Ikkala markaz ustalarini jarayonga ijodiy munosabat, ular yaratgan



naqshlarning cheksiz xilma-xilligi birlashtirsa-da, bir qator mavjud farqlarini ta'kidlash lozim:

Qosimjonovning XX asr birinchi yarmidagi asarlariga xos toshkent uslubi mayda naqshlar bilan puxta ishlanganligi, to'qroq va bo'g'iqroq bo'yoqlar, vazmin kolorit bilan ajralib turadi; XX asrning ikkinchi yarmida rangning tiniqlashuvi kuzatiladi, bu esa Qo'qon rangtasviriga ham o'z ta'sirini o'tkazdi.

Qo'qon naqshlari yirikroq shakllari, yorqin, sersuv bo'yoqlari, iliq va sovuq ranglarning keskin kontrasti bilan ajralib turadi, bu esa kutilmagan uyg'unliklarni yaratadi.

XX asrning ikkinchi yarmida vaziyat asta-sekin o'zgardi. Toshkent 1930-yillar boshida poytaxt maqomini olib, turli san'at turlarida, jumladan, naqqoshlik san'atida ham modaning qonun chiqaruvchisiga aylandi. Shuni ham inobatga olish kerakki, bu davrda ko'plab an'anaviy rangtasvir ustalari Toshkentda ta'lim olishgan va shuning uchun, albatta, birinchi navbatda, Toshkent uslubi ta'sirini boshdan kechirishgan. Natijada, 1950-1960-yillardan boshlab Toshkent ustalarining Farg'ona vodiysi shaharlaridagi ishlari, shuningdek, badiiy ta'lim tizimida asosan Toshkent bezak usullariga e'tibor qaratilgani tufayli Toshkent naqqoshlik uslubiga intilish yanada yaqqolroq namoyon bo'ldi. Ma'lumki, XX asrning ikkinchi yarmida vodiyl shaharlarida toshkentlik usta O.Usmonov, yorqin ohanglarda yozilgan kompozitsiyalar muallifi ijod qilgan[4,18].

Toshkent rangtasvirining ta'siri Qo'qon kompozitsiyalari palitrasining tiniqlashuvi, pastel ranglarga moyilligida namoyon bo'ldi. Ornamentalistlarning o'zlari ham shunday fikrdalar. Toshkentlik naqshshunos Y. Raufov yorqin ranglarni pole ranglar bilan almashtirish modasini "Toshkentdan boshlab respublikaning barcha joylarida aholi turar joy binolarini bo'yashda doimo shiftlarni pastroq qilib bo'yashni so'raydi". Barcha qo'qonlik ustalar yengil bo'yoqlari bilan ajralib turadigan Toshkent uslubi ta'siriga tushadilar. Jumladan, S.Mahmudov va bir guruh shogirdlari tomonidan yaratilgan Qo'qondagi paxta



zavodi choyxonasi, yog‘-moy kombinati klubi va boshqa ko‘plab obyektlarning intererlari Toshkent uslubida ishlangan.

Shuningdek, A.Sokolovning ta’kidlashicha, “yog‘ochga ishlangan naqshlar rangining bunday keskin o‘zgarishiga o‘zbek xalqi turmushida devorlarni oqlash va oqlashdan keyin devorlarga turli naqshlarni trafaret usulida tushirishning keng tarqalishi ta’sir ko‘rsatgan. Bu “naqshdor devorlar” ko‘pincha bema’ni va badiiylikka zid bo‘lib, suvoq bilan, ko‘pincha, yumshoq pastel tusda ishlangan” Shunday qilib, uy-joyni bezatishning an’anaviy usullari doimiy ravishda o‘zgaruvchan yashash sharoitlariga moslashgan[2,18].

Toshkent rangtasvirida paydo bo‘lgan va Qo‘qon rangtasviriga ta’sir ko‘rsatgan boshqa o‘zgarishlar naqshga rang berish va shtrixlash usullarining kiritilishi bilan bog‘liq bo‘lib, bu unga mahalliy ranglar uyg‘unligi o‘rnini bosadigan rang-baranglik bera boshladi. Shaklning hajmini aniqlovchi naqshlardagi bu shtrixlash Yevropa rasmlarining an’anaviy naqsh usuliga ta’siri natijasi edi. Ta’kidlash joizki, bu yangilik xalq ustalari va an’anaviy rassomlarni Yevropa akademik rasm san’ati ko‘nikmalariga o‘rgatishning halokatli tendensiyasining ifodasi bo‘ldi.

Garchi an’anaviy san’at turlarining ba’zi vakillari bunday eklektik qorishmalarga qarshi chiqqan bo‘lsalar-da, shunga qaramay, u sodir bo‘ldi va milliy badiiy madaniyat turlariga ma’lum darajada zarar yetkazdi. Hatto Qo‘qonlik naqqosh S. Norqo‘ziyev ham naqshlarga ma’lum hajmdorlik berish va yorug‘lik-soya effektini ta’kidlash uchun shtrixovkadan foydalana boshladi. Biroq, bu yangilik an’anaviy naqshning badiiy xususiyatlarini ma’lum darajada pasaytirdi, uni yorqin jarangdorligi va mahalliy ohanglarning kontrastligidan mahrum qildi. Shunga qaramay, Qo‘qon rangtasviri o‘zining bir qator eng yaxshi namunalarida o‘ziga xos rang, shakl va ritm tuyg‘ularini saqlab qolgan.

Qo‘qonning ana shunday tipik ishlaridan biri - 1982-yilda S. Mahmudov tomonidan Qora Qamishdagi “Farg‘ona” choyxonasining bezatilishi edi. Qo‘qon



restavratsiya ustaxonasining ustalari tomonidan ham an'anaviy san'atning jonli va yorqin ohangdorligini ta'minlagan qahvaxonaning old tomonini bezatish ishlari bajarildi. Bu kafe Toshkentga Farg'ona viloyatidan poytaxtning 2000-yilligi munosabati bilan sovg'a bo'ldi[7,16].

Shunday qilib, Toshkent va Qo'qon rangtasviri turli ta'sirlar xususiyatlarini o'zida mujassamlashtirgan holda rang-barang va naqshli qurilishning o'ziga xos tushunchalari bilan ajralib turadigan o'ziga xos markazlarga shakllandi. Qo'qon me'moriy bezak san'ati rivojiga toshkentlik naqshkor rassomlar ham ma'lum darajada hissa qo'shganlar.

Xulosa. XX asrning ikkinchi yarmida Toshkent maktabining yetakchiligi sezilarli darajada kuchaydi, bu esa Yevropa rasmi ta'sirida koloritning tiniqlashuvi va bezak motivlari talqinining o'zgarishida namoyon bo'ldi.

Shu bilan birga, ushbu markazlarning bir qator naqshshunoslar ijodida namoyon bo'lgan faol aloqalari ularning har birining o'ziga xosligini saqlab qolishiga to'sqinlik qilmadi.

Shu bilan birga, umumiy xususiyatlar va yaqin aloqalarga qaramay, ikkala markaz uchun ham o'ziga xos xususiyatlar mavjud. So'nggi yillarda tadqiqotchilar tomonidan mustaqil Toshkent me'moriy bezak maktabi mavjudligi masalasi tez-tez qo'yilishi bejiz emas.

Shu bilan birga, umumiy xususiyatlar va yaqin aloqalarga qaramay, ikkala markaz uchun ham o'ziga xos xususiyatlar mavjud.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Azimov I. "O'zbekiston naqshu nigoralari", -T., "G'afur G'ulom" 1987 yil.
2. Avedova N.A. "Toshkent o'ymakorligi", -T., O'z.Dav.Badiiy adabiyot nashri. 1961 yil.



3. Ashirbayev A., Ergashev T., Tillaeva D. Typical Mistakes that Occur in the Process of Learning to Draft. International Journal of Progressive Sciences and Technologies (IPSAT). ISSN: 2509-0119. General Public License, Spanish. Vol. 17 No. 1 October 2019, PP.
4. Bulatov S.S. “O’zbek xalq amaliy bezak san’ati”, -T., "Mexnat", 1991 yil.
5. Bulatov S.S., Ashurova M.O. “Amaliy san’at qisqacha lug’ati”, -T., Qomuslar, 1992 yil.
6. Ergashev S. “Yog’och o’ymakorligi” -T., “O’qituvchi”, 1995 yil.
7. Fayzullaevich A.S. “The use of the artistic traditions of uzbek folk art in the lessons of fine art”. Asian Journal of Multidimensional Research, 2021.
8. Kreyndlin L.N. “Yog’ochsozlik ishlari”, -T., “O’qituvchi”, 1978 yil.
9. Mirzaaxmedov M.X “Materiallarga badiiy ishlov berish”, -T., “O’qituvchi”, 1986 yil.
10. Abdurashidovich X.A., & Nigmanovna M.F. (2019). Access to electronic educational resources in the education system. European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences Vol, 7.

INTERNET SAYTLAR

11. <http://www.google.ru>
12. <http://www.ich.uz>
13. <http://www.society.uz>
14. <http://www.wikipedia>
15. <http://www.ziyonet.uz>
16. <http://www.uzor.uz>
17. <http://www.kun.uz>